

Förändrade mentaliteter

Arbetslivet i den nya ekonomin skiljer sig från industrialismens epok. Lutherska dygder har ersatts av Dr Spocks och Skå-Gustavs lustprinciper. Arbetet skall bli roligare, men blir det bättre?

| av Peter Norberg

INDUSTRIALISMEN BAR FRUKT på ett speciellt sätt: människors intima sfär kopplades bort från ekonomin. Känslan avskrevs för att uppnå effektivitet, det var rationalismens metod. En affärsman som Henry Ford hävdade att en sådan tudelning var nödvändig för att industrins hjul skulle snurra.

Nu är modet istället att visa känslor i arbetslivet. Tidsandan, postmodernismen, gynnar det skojfriska och lekfulla, ibland till och med det oseriösa. Framtidsaposteln Kevin Kelly, chefredaktör för tidskriften Wired, hävdade ifjol att en av de tre eviga lagarna för framgångsrik affärsverksamhet i den nya ekonomin är att "ha kul".

Det verkar skoj, men frågan är om det bryter särskilt mycket med den gamla tidsandan. "Sådan är tiden /.../ och ju mindre allvar desto bättre!" lät ju Strindberg den gamle generalen Pechlin säga om det föregående sekelskiftets anda i skådespelet Gustav III.

Dr Spocks och Skå-Gustavs lustgeneration låter i alla fall lustprincipen styra även i förvärvslivet. Hämningar har lossats samtidigt med slipsknuten. Utan det gamla kravet på ordentlighet efterfrågas nu den marknadsbemästrande kreativitet som hör den amerikanska västkusten till. Lutherska dygder får ge vika inför kaliforniska. Inte endast för bilmekaniker, utan även i högstatusyrken hör jeans, T-shirt och baseballkeps till en informell yrkesuniform. I nya näringar i den nya ekonomin, som PR- och IT-branscherna, får "flumgenerationen" plats.

Förr upprätthölls distans till massan. Nu är idealet att vara folkligt konsumentnära och träda ut i offentligheten.

DEN NYA EKONOMIN och de nya, snabbväxande näringar som bär upp den verkar bryta med fordismens mentalitet. Utvecklingen har gått i flera linjer och påverkats av både materiella och immateriella faktorer.

Det är framför allt tre olika utvecklingsvägar som banat väg för den nya ekonomin.

För det första råder antihierarkiska stämningar i Sverige. 1968 är i detta avseende ett nyckelår. En ung och auktoritetskritisk generation fostrades och den har givit avtryck till andra; ingen vill låta sig styras eller själv styra.

För näringslivet finns inget alternativ till att anpassa sig efter denna mentalitet. Dessutom är näringsidkare flexibla och upptäcker nya affärsmöjligheter i all förändring omkring dem. Liksom fria elektroner snöras in i led och förmedlar elektricitet, bidrar varje enskild näringsidkare i sin profitabla jakt efter konsumenters efterfrågan omedvetet till mentalitetsförändringar i samhället.

För det andra bär varje näring i sig på en inneboende mentalitet. I kölvattnet efter nya ekonomiska verksamheter finns nya värderingar och attityder. Nya näringar bär på en ny mentalitet som försvarar för äldre strukturer och ideologier att hålla sig kvar. Exempelvis förmådde kommunistblocket inte följa med in i informationsekonomin.

För det tredje följer en viss mentalitet på det överflöd som kännetecknar det moderna samhället. Materiellt överflöd möjliggör konsumtion för annat än överlevnad. Enligt samhällsvetaren Ronald Inglehart blir det materiella mindre intressant och försörjningsvärderingar mindre frekvent förekommande i överflödssamhället. Detta banar väg för en form av idealism. Dessa postmateriella värderingar är fientliga till det moderna affärlivets materialistiska praktik och ger impulser till det efterindustriella näringslivet. En postmodern människa söker mer expressiva mål än överlevnad och ackumulering av kapital. I allt fler nyheter kan hon spegla sin personlighet och skilja ut sig med hjälp av smala produkter. Köpstrategier blir mer komplexa och produktionen

”Den protestantiska arbetsetik som var viktig för industrialismen betonade ekonomiskt nyttiga dygder såsom flit och sparsamhet.

Puritanen förverkligade sig främst i arbetet.

Numera betonas plikter allt mindre. Nutidens svenskar har förlorat förankringen i den lutherska läran om arbetet som dygdigt.”

anpassas allt mer till konsumenters efterfrågan och livsstil. Narcissistisk konsumism ersätter kvantitativ konsumism.

INDUSTRIKAPITALISMENS STANDARDISERING AV produkter har under senare decennier alltså vänts till högst individualiserade produkter. Företag har allt mer vänt sig till konsumenterna och anpassat sin produktion till dessa. T-fordens tillfredsställande av massans likrikade önskan om materiell välfärd är ett minne blott. Ekonomiska aktörer söker smalare segment. Pluralism inom näringslivet är liksom på andra områden postmodernitetens kanske avgörande drag. Efter efterkrigstidens masskonsumtion vill människor utmärka sig kvalitativt.

Företag inriktas allt mer på att direkt svara på marknadsignalernas retningar och aktieägares önskemål. En nivellerad och dekonstruerad planlöshet avlöser hierarkiska strukturer i företaget. Hierarkier har liten betydelse inom dessa organisationer. I tidens antiauktoritära anda upplevs nätverk som marknader och virtuella företag vara mer givande. Samtidsmänniskan trivs i nätverk. Nätverk med annan grund än affärsmässiga intressen blir viktiga i informell näringsverksamhet. Att kvinnor blir mer framträdande inom arbetslivet bäddar för att manliga hierarkier och hierarkitänkande rämningar. Det förra sekelskiftets kooperation, arbetar-, nykterhets- och idrottsrörelser efterliknas delvis, men till skillnad från dessa saligen insomnade folkrörelser betonar nätverk inte protokoll och annan ordning, utan kreativt kaos.

Den protestantiska arbetsetik som var viktig för industrialismen betonade ekonomiskt nyttiga dygder såsom flit och sparsamhet. Puritanen förverkligade sig främst i arbetet. Numera betonas plikter allt mindre. Nutidens svenskar har förlorat förankringen i den lutherska läran om arbetet som dygdigt.

Den socialt kompetenta yrkesmänniskan av idag är mer sorglös och lättfärdig än den typiske lutheranen. Viljan till expressivitet, att uttrycka det individen bär

inom sig, strider mot protestantismens undertryckande av det inre. Såväl utagerande konsumenter som producer center bidrar till att arbetslivet subjektiveras.

Den postmoderna tidens nivellering bidrar till att de ägande klassernas levnadsvanor förråas. Nutidsmänniskan är ingen renässansmänniska som ägnar sig åt mecenatverksamhet eller anstränger sig för att försköna världen till medmänniskans fromma. Kapitalister förmår inte avnjuta sina rikedomar mer än sina anställda med deras ringare inkomster. I motsats till hur antikens aristokrater och italienska renässanskapitalister tog rikedomar i anspråk för att bekosta magnifika spektakel, förvaltar dessa människor sina rikedomar i komplicerade portföljstrategier.

Och då privategendomen expanderar samtidigt som arbetstiden fortsätter att krympa, följer allt fler människor den utvecklingen. Privat sparande har blivit en viktig angelägenhet för många, då staten inte tycks kunna garantera sina pensionsåtaganden mot medborgarna och i sin uppgivenhet efter den svenska modellens fall också väljer att vältra över delar av detta ansvar på medborgarna.

MEN FÖRÄNDRINGARNA KOMMER också från tekniken och arbetslivet. Kapitalet revolutionerar ständigt samhället, precis som Marx sade. Gamla tekniska och ekonomiska strukturer slås sönder när det nya föds. Men metoderna för denna process skiljer tidsepokerna åt. Den industriella tekniska utvecklingen revolutionerade ekonomiska strukturer inifrån.

Den teknik som idag gestaltar framtiden och driver på den nya ekonomin, och som ger entreprenörer stora möjligheter, är IT. Ekonomin är i högre grad än förr styrd av information och kommunikation. Informationsteknikens utbredning i samhället ger upphov till åtskillig framtidstro. Det är förställigt med tanke på vilka produktivitetstvinsterna som kan göras, men det finns också anledning att resa varningsflagg för hybris. Bara namnet

”Men det är inte alla som följer med. Åtminstone inte ännu.

IT är fortfarande ett verktyg för eliten. Ett interaktivt samhälle skapat av folket är fortfarande en utopi, precis som andra tekniker också fått erfara att de storslagna visionerna om dess användning varit utopier.”

på den bok IT-entreprenören Johan Staël von Holstein skrivit ger oss anledning till det: *Inget kan stoppa oss nu. En ny generation tar över* (Ekerlids, 1999).

För det är väl som Mats Johansson skrivit: ”...den digitala världen består inte bara av ettor, utan också av ett ansenligt antal nollor.”

Optimismen kring informationsteknik får olika färg beroende på ideologisk eller annan hemvist och kan här röra såväl från hoppet att den ska bidra till att lösa arbetslösheten som det mer visionära, men också mer sannolika antagandet att informationsteknik skall bidra till att skapa en ny civilisation som ersätter den industriella civilisationen.

Men det är inte alla som följer med. Åtminstone inte ännu. IT är fortfarande ett verktyg för eliten. Ett interaktivt samhälle skapat av folket är fortfarande en utopi, precis som andra tekniker också fått erfara att de storslagna visionerna om dess användning varit utopier. Människor efterfrågar en viss grad av passivitet i sina liv och när försörjningspiskan inte viner, blir valet ofta tv-såpor framför att koppla upp sig. Olika studier av datoranvändning i hemmen har dessutom visat att människor under den välutbildade elitens nivå oftast använder datorn till att spela spel.

I den nya ekonomins arbetsliv – på webbyrån, personaluthyraren och Internetmäklaren – är organisationen dynamisk och händelsestyrd. Anställda har ett osedvanligt gott självförtroende och känner endast svag lojalitet för den firma de arbetar på. De känner dessutom ingen större lojalitet med andra arbetsgrupper eller nationalstaten över huvud taget. Man är såsom typiska individualister obundna vid det bestående och har ögonen öppna inför nya val. En karriär utomlands kan utöver annat leda till bättre lön och väljer man karriär inom landet ses ofta företagsbyte som ett sätt att skynda på löneutvecklingen. Individualism med liberal ideologi utan pliktmoral är tidens anda. Detta förändrar spelreglerna för företagen. Tidigare kunde man

förlita sig på en lojal fysisk arbetskader, men nu måste alla chefer vårda medarbetarna. De är viktigare än maskinerna.

Amerikanen Robert Reich har givit namn åt denna nya grupp av anställda: Symbolanalytiker. Deras arbete består av att hantera och manipulera symboler – inte av något fysiskt påtagligt. Symboler ställer sig i människors och det materiellas ställe. Globaliseringen innebär abstrakta flöden, liksom finansmarknader och annat nytt är abstrakt, och dessa processer behöver tolkas och översättas. Här kommer den nya generationen av produktivitetshöjare – symbolanalytikerna – in.

I 800-TALETS SVENSKA AFFÄRSMÄN var patrioter på ett sätt som knappast förekommer i dagens näringsliv. Att tjäna sitt land och inte endast egenintresset var under Sveriges industriella genombrott, det nationalistiskt sinnade 1800-talet och det tidiga 1900-talet, ett utmärkande drag. I jämförelse med äldre tiders näringsliv är dagens aktörer ovilliga att ta samhällsansvar. Detta är ett symptom på samhällets tilltagande individualism.

Mark var förmoderna eliters viktigaste egendom. Äldre tiders förindustriella eliter var liksom livegna traditionellt och psykologiskt bundna vid jorden. Då nu mer rörliga tillgångar i stället är framträdande, blir eliter allt mer rörliga och traditions- och trolösa. Jämfört med en tidigare låg personalomsättning kan dagens höjning tolkas som en amerikanisering av svenskt arbetsliv. Det flyter i den nya ekonomin. Organisationer lever avsevärt kortare tid än tidigare och får allt mer karaktären av projekt.

I symboler uttrycks de underförstådda värden och meningssammanhang som organisationer omfattar. Bland symboler förtjänar kläder ett eget kapitel. Sober klädsel utstrålar korrekthet, samt ett distanserat bemötande. Även om mörk kostym förväntades endast på vissa arbetsplatser var det ett vanligt krav att den anställde åtminstone skulle vara hel och ren och inte sticka ut.

”I en progressiv kultur som vår anses förutsägelser om framtiden ha företräde framför historien och även nuet. En ung bransch har inte blivit särskilt integrerad i samhället och dygder ännu inte hunnit bildas. Mogenhet uppstår genom en lång nötningsprocess av praktiskt agerande i en omgivande verklighet. Den som liksom de nya näringarna söker identifikation i sin ungdomlighet vill ogärna mogna och låta sig växa in i det omgivande samhället.”

Denna Jantementalitet får allt svårare att göra sig gällande.

Social kompetens har ersatt de stora affärerna. Flexibilitet och spontanitet har ersatt det vräkiga lyxliv som präglade åttiotalets yuppieår. Arbetet är mindre avskilt från fritiden och skall liksom fritiden ge något existentiellt. Den anställde skall personligen få ut något av arbetet, inte nödvändigtvis något materiellt, och söker hellre självförverkligande än att bli en kugge i ett maskineri. Instrumentell betoning av gemensam nytta och framtidssyfte avlöses av expressiva inslag i människors livsföring och attityd till livet och utgör en motsats till tidiga industriidkares asketism. Intresset för den själsliga utvecklingen har ökat i takt med att de ekonomiska möjligheterna har avtagit. Den moderne affärsmanen verkar hellre i det tysta än skrävar om de stora klippen. Den nya ekonomins makthavare prioriterar trendiga detaljer och ett flexibelt yrkesliv. Kontor karakteriseras av en ledig men modemässigt elitistisk atmosfär.

Samtidens ungdomskult ger nya näringar med unga anställda råg i ryggen. Den entusiasm och lekfullhet som kännetecknar den omedvetna och oreflekterade barn domen hyllas. Allt som unga kommer med anses rätt och peka in i framtiden; framtiden kanske inte nödvändigtvis anses bättre än nuet, men kommer för att ersätta nuet.

I en progressiv kultur som vår anses förutsägelser om framtiden ha företräde framför historien och även nuet. En ung bransch har inte blivit särskilt integrerad i samhället och dygder ännu inte hunnit bildas. Mogenhet uppstår genom en lång nötningsprocess av praktiskt agerande i en omgivande verklighet. Den som liksom de nya näringarna söker identifikation i sin ungdomlighet

vill ogärna mogna och låta sig växa in i det omgivande samhället.

Valet att inte bruka sina inkomster, utan inrikta sig på att förmera det, var länge näringslivets etos och i synnerhet vad dess aktörer ville visa utåt. I vår tid har finansiella aspekter av affärlivet blivit mer centrala och finansmarknader kommit på allas läppar. Pengar hyllas, utan att hymlas kring. Näringslivet vänder sig bort från den byråkratiska organisationens kalkylerande rationalitet som fostrat industrialismen. Arbetsgivare vidtar allt fler ej strikt lönsamhetsorienterade åtgärder för sina anställdas välbefinnandes skull. Företag anordnar nyandligt inspirerade kurser till sina anställdas förkovran, för lustelse och förvåning.

Att något nytt kommer och ersätter det gamla är oundvikligt. Däremot kommer inget speciellt med förutbestämd nödvändighet. I dag betonas närsynt det nyas behag, och tron att framtiden kommer att innebära att allt ändras försvårar historisk insikt. Aktörer tror sig befinna sig i en omgivning som ändras oerhört snabbt, men egentligen har denna ökade abstraktion av rörlighet i arbetet pågått under decennier.

I äldre tiders företag hyllades gärna traditionen. Att ständigt förändras sätter samtidens företag högt på dagordningen. Av naturliga skäl omger sig främst nya delar av näringslivet med denna självpraktfärdigande retorik. I vår tid av hastighetsdyrkan och traditionsförakt framställs dynamik som något gott i sig. Övertygelse om teknologisk determinism har ingått en ohelig allians med tron på att allt blir bättre.

Peter Norberg (peter.norberg@hhs.se) är doktorand vid Centrum för etik och ekonomi på Handelshögskolan.